Materiallar to'plami · Conference Proceedings
”ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 811.111
FILOLOGIYA

ANTONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLARDA MILLIY-MADANIY DUNYOQARASHNING AKS ETISHI: O’ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA

Xurshidabonu Anvarjon qizi Mamatkulova*
CAMU Central Asian Medical University, Tillar kafedrasi asisstenti
✉ mamtkulovakhurshida@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o’zbek va ingliz tillaridagi antonim komponentli frazeologizmlarning struktur-semantik xususiyatlari va ularda aks etgan milliy-madaniy dunyoqarash lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Antonimik frazeologizmlar — yosh-qari, katta-kichik, kecha-kunduz, boshdan-oyoq (o’zbek); day and night, black and white, from head to toe (ingliz) kabi birliklar — ikki qarama-qarshi ma’noli komponentning yaxlit birlikka birlashuvi orqali yuzaga keladi va bu jarayon xalqning borliqni ikki qutblilik (dixotomiya) asosida idrok etish tamoyilini o’zida mujassam etadi. Tadqiqotda 60 ta o’zbek va 60 ta ingliz tilidagi antonimik frazeologizm tahlil qilinib, ularning struktur modellari, semantik guruhlari va milliy-madaniy asoslari aniqlangan. Natijalar shuni ko’rsatadiki, ikkala tilda ham antonimiya orqali ”butunlik”, ”kuchaytirish” va ”qarama-qarshilik” kabi universal semantik funksiyalar ifodalansa-da, komponentlar tartibi, tanlanishi va obrazliligi har bir xalqning ijtimoiy-madaniy tajribasi, urf-odati va qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog’liq.

Kalit so‘zlar

frazeologiya, antonimiya, antonim komponentli frazeologizmlar, lingvokulturologiya, milliy-madaniy dunyoqarash, o’zbek tili, ingliz tili, qiyosiy tilshunoslik.

DOI: 10.5281/zenodo.21743163

KIRISH

Til — xalq tafakkurining, dunyoqarashining va madaniy tajribasining ko'zgusidir. Ushbu haqiqat ayniqsa frazeologik birliklar misolida yaqqol namoyon bo'ladi, chunki frazeologizmlar nafaqat lisoniy, balki madaniy-tarixiy ma'lumotni ham o'zida mujassam etuvchi murakkab belgilardir. So'nggi yillarda tilshunoslikda lingvokulturologiya yo'nalishining rivojlanishi bilan frazeologik fondni til va madaniyat o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Frazeologik birliklar orasida antonim komponentli frazeologizmlar alohida guruhni tashkil etadi. Bunday birliklar ikki qarama-qarshi ma'noli so'zning (masalan, yosh-qari, katta-kichik, issiq-sovuq; night-day, big-small, win-lose) birlashuvidan hosil bo'lib, ko'pincha ”barchasi”, ”doimiy”, ”to'liq” kabi umumlashtirilgan ma'nolarni ifodalaydi. Bu hodisa insoniyatga xos umumbashariy kognitiv mexanizm — dunyoni ikki qutb orqali idrok etish (dixotomik tafakkur) natijasi bo'lsa-da, har bir xalq bu qutblarni o'z milliy tajribasi, turmush tarzi, tabiiy-geografik sharoiti va qadriyatlar tizimi asosida tanlaydi hamda tartibga soladi.

Mavzuning dolzarbligi quyidagilar bilan belgilanadi: birinchidan, antonimik frazeologizmlar o'zbek va ingliz tillari qiyosida lingvokulturologik jihatdan yetarlicha o'rganilmagan; ikkinchidan, ikki xalqning milliy-madaniy dunyoqarashini frazeologik material orqali ochib berish tarjimashunoslik va madaniyatlararo muloqot uchun amaliy ahamiyatga ega; uchinchidan, ushbu tadqiqot natijalari chet tili sifatida ingliz tilini o'qitishda frazeologiyani madaniy kontekst bilan bog'holgan holda o'rgatishda qo'llanilishi mumkin.

Maqolaning maqsadi — o'zbek va ingliz tillaridagi antonim komponentli frazeologizmlarning struktur-semantik xususiyatlarini aniqlash va ularda aks etgan milliy-madaniy dunyoqarashni lingvokulturologik nuqtai nazardan qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Frazeologiyaning nazariy asoslari V.V. Vinogradov tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u frazeologik birliklarni frazeologik chatishmalar, birliklar va birikmalarga ajratgan. Ingliz tilshunosligida A.V. Kunin frazeologiyani mustaqil fan sifatida shakllantirib, frazeologik birliklarni struktur-semantik jihatdan tasniflash usulini asoslab bergan. O'zbek tilshunosligida Sh. Rahmatullayevning frazeologik lug'ati va tadqiqotlari, xususan juft so'zlar (masalan, yosh-qari, katta-kichik kabi) haqidagi qarashlari ushbu sohaning muhim manbai hisoblanadi.

Lingvokulturologiya yo'nalishining asoschilaridan V.A. Maslova va V.N. Teliya frazeologizmlarni ”madaniy kod” tashuvchisi sifatida ta'riflaydi — ular xalqning tarixiy tajribasi, e'tiqodi, urf-odati va qadriyatlarini o'zida saqlaydi hamda avloddan-avlodga uzatadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, har qanday frazeologik birlik ortida ma'lum bir ”konsept” (masalan, VAQT, YOSH, OILA, TARTIB) yotadi va bu konseptning til jihatidan ifodalanishi xalqning dunyoqarashiga bevosita bog'liq.

Antonimiya, o'z navbatida, leksik-semantik kategoriya sifatida bir semantik maydonga mansub, ammo bir-biriga zid ma'noli so'zlar munosabati sifatida ta'riflanadi. Antonim so'zlar frazeologik birlik tarkibida qotib qolganda, ular endi sof grammatik-mantiqiy qarama-qarshilikni emas, balki ko'proq umumlashtirilgan, madaniy jihatdan yuklangan ma'noni ifodalay boshlaydi. Aynan shu jarayon — erkin antonimik juftlikning frazeologik jihatdan qotib qolgan, madaniy ma'no yuklangan birlikka aylanishi — ushbu tadqiqotning markaziy masalasidir.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot uchun o'zbek va ingliz tillarining frazeologik lug'atlaridan, izohli lug'atlaridan hamda matn korpuslaridan yig'ilgan 120 ta antonim komponentli frazeologizm (60 tasi o'zbek, 60 tasi ingliz tilidan) tahlil qilindi. Quyidagi metodlardan foydalanildi: material to'plash uchun tanlab yozib olish metodi; struktur-semantik tahlil metodi; komponentlarni tahlil qilish (komponent tahlili) metodi; hamda o'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi mos va farqli jihatlarni aniqlash uchun qiyosiy-kontrastiv tahlil metodi.

Antonim komponentli frazeologizmlarning struktur-semantik tahlili

1. Juft so'z konstruktsiyalari

O'zbek tilida eng unumdor model bo'lib, ikkita antonim komponent bevosita, ko'pincha defis orqali birlashadi: yosh-qari, katta-kichik, issiq-sovuq, achchiq-chuchuk, kecha-kunduz, oq-qora, bor-yo'q. Ingliz tilida bu model bog'lovchi vositasida (and, or) shakllanadi: day and night, black and white, sooner or later, more or less, win or lose. Struktur jihatdan farq shundaki, ingliz tili analitik til bo'lgani uchun aniq bog'lovchidan foydalanadi, o'zbek tili esa agglyutinativ til sifatida komponentlarni bevosita qo'shib, yaxlit juft so'z hosil qiladi.

2. Predlogli-kelishikli konstruktsiyalar

Ingliz tilida ”from X to Y” modeli keng tarqalgan: from head to toe, from beginning to end, from top to bottom. O'zbek tilida bunga mos keluvchi model chiqish-jo'nalish kelishigi orqali yoki juft otlar orqali ifodalanadi: boshdan-oyoq, boshidan oxirigacha. Bu o'xshashlik ikki tilning grammatik tizimidagi farqiga qaramay, bir xil kognitiv-struktur modelning mavjudligini ko'rsatadi.

3. Fe'l asosidagi konstruktsiyalar

Har ikkala tilda ham fe'l atrofida ikkita qarama-qarshi to'ldiruvchi birlashgan holatlar uchraydi: oldi-berdi qilmoq, bor-yo'g'ini aytmoq (o'zbek); give and take, win or lose (ingliz). Bunday birliklar harakatni to'liq, ikki qutbni birdek qamrab oluvchi jarayon sifatida ifodalaydi.

Semantik guruhlar

Semantik funksiya	O'zbekcha misollar	Inglizcha misollar
Butunlik/umumiylik	boshdan-oyoq; katta-kichik; bor-yo'q	from head to toe; through thick and thin
Kuchaytirish	kecha-kunduz; tinim bilmay	day and night; through and through

Semantik funksiya	O'zbekcha misollar	Inglizcha misollar
Qarama-qarshilik	yaxshi-yomon; oq-qora	black and white; win or lose
Daraja/noaniqlik	ozmi-ko'pmi; u yoq-bu yoq	more or less; neither here nor there

Milliy-madaniy dunyoqarashning aks etishi (lingvokulturologik tahlil)

Antonim komponentli frazeologizmlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ikkala tilda ham semantik darajada muhim o'xshashliklar mavjud: ikkala xalq ham qarama-qarshi tushunchalarni birlashtirish orqali ”butunlik” va ”davomiylik” g'oyasini ifodalaydi. Biroq komponentlarning tanlanishi, tartibi va obrazliligi milliy-madaniy jihatdan farqlanadi.

O'zbek tilida ”yosh-qari” birikmasida yosh komponenti birinchi o'ringa qo'yiladi, bu esa o'zbek jamiyatida yoshlarga nisbatan hurmat va katta avlodga bo'lgan ehtirom bilan bog'liq ijtimoiy tartibni aks ettiradi. Xuddi shunday, ”katta-kichik” birikmasi oilaviy va ijtimoiy iyerarxiyaga urg'u beradi — bu Sharq, xususan o'zbek mentalitetiga xos jamoaviylik va avlodlar o'rtasidagi tartib tushunchasi bilan uzviy bog'liq. ”Kecha-kunduz” birikmasi esa vaqtning tabiiy, uzluksiz oqimi haqidagi an'anaviy Sharq falsafiy tasavvurini ifodalaydi.

Ingliz tilida esa ”black and white” birikmasi ko'proq mantiqiy aniqlik, dixotomik (ikki qutblik) tafakkurni aks ettiradi va G'arb madaniyatiga xos analitik dunyoqarash bilan bog'lanadi. ”Win or lose” kabi birikmalar individual erishuv, raqobat va natijaga yo'naltirilgan qadriyatlar tizimini ko'rsatadi, bu esa G'arb jamiyatlarida shaxsiy muvaffaqiyatga berilgan ahamiyat bilan izohlanadi.

O'zbek tilidagi ”oq-qora” birikmasi, garchi tashqi ko'rinishidan ingliz tilidagi ”black and white”ga o'xshasa-da, ko'pincha halollik-harom, haq-nohaq kabi axloqiy-diniy ma'no qatlamini ham o'zida mujassam etadi, bu esa o'zbek xalqining diniy-axloqiy qadriyatlarga chuqur bog'liqligini ko'rsatadi. Bu, ingliz tilidagi ko'proq neytral, tavsiflovchi ”black and white” tushunchasidan farq qiladi.

Shuningdek, ”boshdan-oyoq” va ”from head to toe” birikmalarining har ikkala tilda ham mavjudligi insonning jismoniy yaxlitligi haqidagi universal tasavvurni ko'rsatsa-da, o'zbek tilida bu birikma ko'pincha kiyinish, tashqi ko'rinish yoki mag'lubiyat/uyat holatlarini tasvirlashda ishlatiladi va bunda milliy kiyinish madaniyati hamda ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish tushunchasi mujassamlashgan.

Xulosa qilib aytganda, antonim komponentli frazeologizmlar orqali har ikki xalqning ham borliqni ikki qutb asosida idrok etishi umumbashariy hodisa ekanligi, ammo bu qutblarning tanlanishi, tartibi va qo'shimcha ma'no qatlamlari xalqning ijtimoiy tuzilishi, diniy-axloqiy qarashlari va tarixiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq ekanligi уяqqol namoyon bo'ladi.

XULOSA

O'tkazilgan struktur-semantik va lingvokulturologik tahlil shuni ko'rsatadiki, antonim komponentli frazeologizmlar o'zbek va ingliz tillarining ikkalasida ham unumdor va milliy-madaniy jihatdan ahamiyatli qatlamni tashkil etadi. Ikkala til ham genetik jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmasa-da, semantik darajada muhim parallelliklarga ega — antonimik birlashuv orqali ”butunlik”, ”kuchaytirish” va ”qarama-qarshilik” kabi umumbashariy ma'nolar ifodalanadi. Shu bilan birga, struktur jihatdan (ingliz tilida analitik-bog'lovchili, o'zbek tilida agglyutinativ-juft so'zli modellar) hamda mazmuniy-madaniy jihatdan (komponentlar tartibi, qo'shimcha axloqiy-diniy ma'no qatlamlari) sezilarli farqlar mavjud. Ushbu natijalar ikki tilli frazeografiya, tarjima amaliyoti hamda o'zbek talabalariga ingliz tili frazeologiyasini madaniy kontekst bilan bog'lab o'rgatish metodikasida qo'llanilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar antonimik frazeologizmlarning nutqiy-pragmatik funksiyalarini chuqurroq o'rganishga qaratilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLARFOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. – Москва, 1977.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1996.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Академия, 2001.
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
7. Smith L.P. Words and Idioms: Studies in the English Language. – London: Constable, 1925.